

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ УЧАСТІ СВІДКА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ	7
1.1. Генеза становлення та розвитку процесуального статусу свідка у кримінальному процесі України	7
1.2. Свідок як учасник кримінального провадження	28
1.3. Показання свідка як джерело доказів	44
РОЗДІЛ 2 ОСОБЛИВОСТІ НАДАННЯ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ СВІДКУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ	61
2.1. Порядок надання правової допомоги свідку у кримінальному провадженні	61
2.2. Надання правової допомоги свідку при проведенні окремих слідчих (розшукових) дій	74
РОЗДІЛ 3 ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ СВІДКА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ	92
3.1. Поняття та межі забезпечення безпеки свідка у кримінальному процесі України	92
3.2. Зарубіжний досвід забезпечення безпеки свідка від протиправних посягань	108
3.3. Ефективність застосування та перспективи удосконалення заходів забезпечення безпеки свідка у кримінальному процесі України	124
РОЗДІЛ 4 ПРАВОВІ ВИСНОВКИ ВЕРХОВНОГО СУДУ ЩОДО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ СВІДКА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ	136
ВИСНОВКИ	170
ДОДАТКИ	175

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- ВКДКА – Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури
- ДБР – Державне бюро розслідувань
- ЄРДР – Єдиний реєстр досудових розслідувань
- ЄС – Європейський Союз
- ЄСПЛ – Європейський Суд з прав людини
- ЗУ – Закон України
- КК – Кримінальний кодекс України
- КМУ – Кабінет Міністрів України
- КПК – Кримінальний процесуальний кодекс України
- КСУ – Конституційний Суд України
- КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення
- НАБУ – Національне антикорупційне бюро України
- НПУ – Національна поліція України
- НСРД – негласні слідчі (розшукові) дії
- ОВС – органи внутрішніх справ
- ОРД – оперативно-розшукова діяльність
- СБУ – Служба безпеки України
- СОГ – слідчо-оперативна група
- СРД – слідчі (розшукові) дії
- СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
- США – Сполучені Штати Америки
- УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
- ФРН – Федеративна Республіка Німеччина

ВСТУП

Однією з умов розбудови України як демократичної правової держави європейського зразка є якісне оновлення системи кримінальної юстиції, інституції якої здатні забезпечити охорону прав і свобод людини, протидію злочинності, захист інтересів суспільства та держави передбаченими законом кримінальними процесуальними засобами. Практична реалізація Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, порівняно з КПК УРСР минулого сторіччя (діяв понад 50 років), підтвердила важливість докорінної зміни моделі кримінального провадження, правового статусу його учасників, процесуальної форми досудового розслідування та судочинства загалом. У зв'язку з приведенням вітчизняного кримінального процесуального законодавства у відповідність з міжнародними стандартами, особливої актуальності набуває ґрунтовне дослідження процесуального статусу свідка у кримінальному процесі України.

Зважаючи на тенденції до збільшення кількості зареєстрованих заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення (з 3,2 млн у 2012 р. до 7,2 млн у 2020 р.)¹, належне законодавче й організаційне забезпечення процесуального статусу учасників кримінального провадження визнається одним з ключових пріоритетів, а показання свідка є одним з найпоширеніших джерел доказів. Однак у слідчій практиці відомі ускладнення через невизначеність статусу свідка як учасника кримінального провадження та проблеми його участі у проведенні слідчих (розшукових) дій (СРД), що в умовах зростання навантаження на слідчих, працівників оперативних та інших підрозділів правоохоронних органів нерідко стає передумовами порушень ними процесуальної форми (а іноді й службових зловживань), що зрештою можуть призвести до небажаних процесуальних наслідків як на стадії досудового розслідування, так і під час судового розгляду. Про актуальність обраної теми свідчить також відсутність у сучасній науці кримінального процесу теоретичних розроблень, що дають змогу акумулювати вітчизняний і зарубіжний досвід у частині правового регулювання процесуального статусу свідка.

¹ Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора України*. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>

Різні аспекти, пов'язані з темою дослідження, неодноразово розглядали у своїх працях вчені в галузі кримінального процесу та криміналістики, зокрема: Ю.П. Аленін, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, В.В. Вапнярчук, Т.В. Варфоломеева, Г.П. Власова, С.Г. Волкотруб, А.Ф. Волобуєв, В.І. Галаган, В.Г. Гончаренко, І.В. Гора, Ю.М. Грошевий, А.Я. Дубинський, В.С. Зеленецький, О.В. Капліна, І.М. Козьяков, М.В. Косюта, В.О. Коновалова, І.В. Кубарєв, Л.М. Лобойко, Т.О. Лоскутов, Є.Д. Лук'янчиков, В.Т. Маляренко, О.Р. Михайленко, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, О.В. Одерій, М.В. Оніщук, Д.П. Письменний, М.А. Погорецький, В.О. Попелюшко, В.М. Савицький, Д.О. Савицький, Д.Б. Сергєєва, С.М. Стахівський, М.С. Строгович, О.Ю. Татаров, В.М. Тертишник, В.В. Топчій, Л.Д. Удалова, В.І. Фаринник, К.О. Чаплинський, С.С. Чернявський, Ю.М. Черноус, А.В. Шевчишен, В.Ю. Шепітько, В.П. Шибіко, Н.Г. Шукліна, М.Є. Шумило, О.О. Юхно, О.Г. Яновська та ін.

Наукові дискусії стосовно правових та організаційних засад участі свідка у досудовому розслідуванні в різні часи точилися також у працях О.В. Белькова, І.С. Ганенка, М.Б. Головка, Б.М. Качмара, Ю.В. Лисюка, В.М. Лушпінка, К.В. Плеви, А.В. Свінцицького, П.В. Серебрянського, С.В. Слінько, Л.В. Черечукіної, А.С. Черкесової та ін.

Вагомий внесок таких учених у розроблення вказаної проблематики є безперечним, однак запровадження достатньо прогресивної сучасної моделі змагального кримінального процесу (з орієнтацією на західноєвропейські зразки) не повинно звужувати (обмежувати) природне для пострадянських держав правове регулювання статусу свідка, порядку отримання від нього показань, з'ясування їх правової природи та використання у доказуванні, що обумовлюється потребами практики, оскільки саме на підставі таких показань, у сукупності з іншими доказами, встановлюються обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, а, нерідко, за відсутності інших належних й допустимих доказів ухвалюється судове рішення. Тому в умовах докорінних змін законодавства та правозастосовної практики потребують окремого комплексного дослідження проблемні питання процесуального статусу свідка у кримінальному процесі України, результатом якого мають стати науково обґрунтовані пропозиції, спрямовані на вирішення наявних кримінальних процесуальних проблем.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ УЧАСТІ СВІДКА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

1.1. Генеза становлення та розвитку процесуального статусу свідка у кримінальному процесі України

Науковий підхід як до проблем кримінального процесуального права в цілому, так і у визначенні шляхів удосконалення окремих процесуальних інститутів, зокрема інституту свідка, передбачає звернення до історичного минулого¹. Значення інституту свідка в кримінально-процесуальному праві України визначається безпосередньо передумовами його зародження, особливостями становлення в міру розвитку людської цивілізації та вивченням його ролі у кримінальному судочинстві.

Територія України у різні часи перебувала під юрисдикцією Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманської України, Австро-Угорської та Російської імперій, Української Радянської Соціалістичної Республіки у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік і нарешті – сучасної суверенної держави з власною правовою системою та законодавством².

Звичайно, тернистий історичний шлях становлення української держави та права позначився і на особливостях розвитку кримінального процесу, зокрема інституту свідка. Еволюція розвитку правового суспільства починаючи від первіснообщинного ладу, заснування перших поселень слов'ян, писемності, характеризується поступовою

¹ Кульчицький В.С. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Атіка, 2001. С. 7.

² Там само. С. 9.

трансформацією родоплемінних звичаїв первісного суспільства у норми права, санкціоновані державою.

З огляду на історію держави та права зарубіжних країн перше чітке уявлення про право, елементи судочинства, статус свідка та інших учасників кримінального процесу можна отримати з аналізу законів царя Вавилона Хаммурапі (XVIII ст. до н. е.). У законах Хаммурапі вже в перших статтях (параграфах) зустрічається згадка про показання свідка, його роль та відповідальність. Так, в § 3 зазначено: «Засуджується до смертної кари людина, яка надала показання у судовій справі проти іншої людини і не довела правдивість сказаних нею слів»³.

Особливий інтерес представляють правові системи (судочинство) Стародавньої Греції та Риму, оскільки, з ними тісно пов'язана культура всіх європейських народів. До того ж ряд правових концепцій сучасності кореняться в давньогрецьких і давньоримських інститутах права.

Джерелом права Стародавнього Риму були Закони XII таблиць (451–450 рр. до н. е.). Аналіз даної пам'ятки права дозволяє зробити висновок про існування в Стародавньому Римі інституту свідка у кримінальному та цивільному судочинстві.

Так, у таблиці II зазначений порядок виклику свідка, стороною, якій «бракує показань, для доведення або спростування своєї вини». А в статті 1 таблиці VI вказано: «Слова вимовлені при укладені угоди про відчуження майна в присутності п'яти свідків є непорушними».

За часів імператора Костянтина (306–337 рр. н. е.) особу, викриту у завідомо неправдивих показаннях, скидували з Тарпейської скелі. Згідно таблиці VIII «лжесвідок» карався смертю нарівні з іншими «порушниками громадського порядку» (вбивцями, гвалтівниками тощо).

Взагалі у цей період історії держави та права зарубіжних країн, інститут свідка досить широко був представлений у «Салічній правді» – збірнику записів звичаєвого права германського племені салічних (приморських) франків. У збірнику містились спеціальні норми, які регулювали участь свідків у кримінальному судочинстві, зокрема:

- 1) порядок запрошення свідків у судове засідання;
- 2) текст присяги свідка;

³ Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран / под ред. З.М. Черниловского. Москва, 1984. С. 54.

3) підстави та відповідальність свідків (наприклад, за неприбуття в судове засідання, або за відмову розповісти про відомі факти вчинення кримінального правопорушення був передбачений штраф)⁴.

Перший період (від VII–VI ст. до н. е. до XIII ст. н. е.) – звичаєвий формування інституту свідка в Україні пов'язаний із заснуванням перших грецьких міст-держав, що були розташовані на території Північного Причорномор'я (Ніконій, Тіра, Борисфеніда, Ольвія, Херсонес Таврійський) та Київської Русі.

Починаючи з VII–VI ст. до н. е. в грецьких містах-державах діяв «суд народних зборів» – Гелієя. Повноправними суддями (геліїстами) були присяжні, обрані народом з числа місцевих мешканців. Основною функцією суду було здійснення правосуддя, де на підготовчій стадії допитували свідків, а в ході судового розгляду їх покази використовувались як головне джерело доказів.

Викликаний стороною свідок мав право відмовитися від дачі показань. І хоча відмова свідка від надання показів в грецьких містах-державах допускалася, проте неявка у судове засідання каралася штрафом. При цьому, суд не брав до уваги показання неповнолітніх чи близьких родичів сторін.

Варто додати, що зі всіх показань свідків, особливе місце мав висновок лікаря, зокрема про тяжкість поранення чи причини смерті (наприклад, в разі отруєння). Так, «висновок експерта» не був окремим джерелом доказів, а охоплювався поняттям «показання свідків». Однак вирішальним доказом вчинення кримінального правопорушення було визнання обвинуваченим своєї вини. До речі, у грецьких містах-державах лише цього було достатньо для винесення судом обвинувального вироку.

Пізніше в часи родового ладу до створення державності (X ст.) на Русі продовжила існувати система норм усного звичаєвого права. Дані щодо звичаїв східних слов'ян до утворення Київської Русі містяться в літописах і повідомленнях зарубіжних авторів⁵. Однак письмених джерел, які б висвітлювали питання участі свідків у кримінальному процесі не збереглося⁶, та й не могло бути.

⁴ Юридична енциклопедія: в 6 т. / гол. ред. кол.: Ю.С. Шемшученко. Київ : Українська енциклопедія, 1998–2004. Т. 4: Н-П. 2002. 219 с.

⁵ Повесть временных лет: Ч. 1. Москва, Ленинград : Изд-во АН СССР, 1990. С. 14.

⁶ Субтельний О. Україна: Історія / пер. з англ. Ю.І. Шевчука. Київ : Либідь, 1991. С. 37–68.

Але, як відомо, до нас не дійшло не тільки будь-якого писаного закону, а й навіть згадки про конкретний закон, який би регулював відносини до XI ст⁷. Тому подальший пошук витоків становлення та розвитку інституту свідка на території нашої держави необхідно починати з XI століття. Відповідна теза має своє юридичне підґрунтя – протягом XI – поч. XII ст. князі почали активно видавати законодавчі акти (статути) і навіть збірники законодавчих актів («Руська Правда», «Правда Ярославичів» та ін.)⁸.

Уперше звичаєве право Київської Русі було законодавчо закріплене саме у «Руській Правді», що складалася з трьох редакцій: 1) коротка «Руська Правда»; 2) розширена «Руська Правда»; 3) скорочена «Руська Правда».

Цей нормативно-правовий акт містив у собі норми різних галузей права, але в першу чергу був зосереджений на нормах кримінального та процесуального права. Перша згадка про свідка міститься у ст. 2 короткої редакції, у якій визначено два види доказів: 1) зовнішній вигляд потерпілого; 2) наявність свідка.

При цьому для доведення або спростування вини було достатньо представити хоча б один із доказів. Але, водночас, згідно ст. 66 розширеної редакції показання холопа (челяді) заборонялось брати до уваги. Холопи – це категорія населення Київської Русі, що перебувала у повній власності князя і відповідно була суттєво обмежена у правах, порівняно з іншими верствами населення.

У деяких статтях Руської Правди (ст. ст. 13–15) згадується про особливих свідків «доброї слави» – послухів, які, виходячи із змісту закону, у сучасному розумінні не виконували обов'язки свідків, а лише підтверджували добре ім'я та правомірну поведінку підсудних у побуті.

Крім того, у ст. 37 розширеної редакції Руської Правди було зазначено, що для того щоб городянин підтвердив факт купівлі краденої речі під час торгу (наприклад на ярмарці), він повинен знайти не менше двох свідків, в якості яких могли бути вільні люди, або замість двох вільних –

⁷ Памятники Русского права / под ред. С.Ю. Юшкова ; сост. А.А. Зимин. Москва : Юр. лит., 1952. Вып. 1. С. 7.; Фроянов И.Я. Киевская Русь: очерки социально-политической истории / отв. ред. В.В. Мавродин. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1980. С. 37.; Греков Б.Д. Киевская Русь. Ленинград : Госполитиздат, 1973. С. 17.

⁸ Памятники Русского права / под ред. С.Ю. Юшкова ; сост. А.А. Зимин. Москва : Юр. лит., 1952. Вып. 1. С. 10–11.

один митник (чиновник, який збирав торгові мита і стежив за правильністю торгівлі).

Отже, аналіз вище згаданих законодавчих актів дає підстави констатувати, що саме до цього періоду належать витoki становлення та розвитку інституту свідка в Україні.

Другий період (XIV ст. – до поч. XVIII ст.), отримав в історії назву «Козацька доба». Це надто складний період для пізнання витоків становлення та розвитку інституту свідка, адже в праві України діяла велика кількість нормативних джерел, які мали різне походження, неоднакову форму і відрізнялися різним змістом та історичним значенням⁹.

Кримінальний процес Великого князівства Литовського розвивався подібно до Київської Русі. Багато місцевих звичаїв було закріплено у нормах Литовського Статуту («писаного права») ¹⁰. Однак наприкінці XIV – у першій половині XVII ст. поступово сформувалася нова система джерел права, зокрема, на Західній Україні і Правобережжі поширилась дія не лише литовських а ще й польських нормативно–правових актів.

Деякі особливості розвитку і законодавчого закріплення інституту свідка можна встановити за допомогою аналізу історичного минулого, перш за все тих держав, які, на нашу думку, внесли найбільший вклад у формування і становлення найважливіших правових інститутів і процесуальних форм сучасності¹¹.

Досить цікавим є обвинувальний процес, з точки зору застосування інституту свідка, який був запроваджений в XIV ст. у Франції. Зокрема, в суді кожен з присяжних зобов'язаний був розповісти все, що він знає про життя та поведінку обвинуваченого. Тобто, присяжні виконували двояку роль: з одного боку виступали як свідки, а з іншого – були суддями¹².

Стосовно інших свідків, то вони викликались в судове засідання лише з ініціативи суду. Проте обвинуваченому завчасно повідомлявся їх список, для того щоб він мав змогу заявити про мотивований відвід того чи іншого свідка. Цікавим є те, що підсудному заборонялось бути

⁹ Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1968. С. 23.

¹⁰ Кистяковский А.Ф. Общая часть уголовного судопроизводства: лекции / науч. ред. О.В. Баулин. Киев : Семенко С., 2005. С. 62.

¹¹ Кульчицкий В.С. История державы и права Украины : навч. посіб. Київ : Атіка, 2001. С. 59.

¹² Полянский Н.Н. Вопросы теории советского уголовного процесса. Москва, 1956. С. 25.

присутнім при допиті свідка. Суддя проводив допит одноосібно і заносив показання до протоколу. Однакові показання трьох свідків мали силу беззаперечного доказу.

Водночас у Німеччині, на початку XIV століття теж стрімко підвищується значення показань свідків. За існуючим на той час законами для засудження певної особи достатньо було заяви присутніх народних засідателів про те, що ця особа серед людей вважається злочинцем. Після гучних заяв «присяжних–свідків» підозрюваний (обвинувачений), навіть не допитувався і відразу засуджувався як «порушник земського повіту» та піддавався покаранню. До того ж з XV століття було розширено застосування тортур до осіб, засуджених за вчинення злочину або осіб, що були віднесені до категорії «небезпечних злочинців», навіть після відбуття ними основного покарання.

У 1532 році в Німеччині був прийнятий новий кодекс, який носив офіційну назву Кримінально-судового уложення імператора Карла V «Священної Римської імперії німецької нації», більш відомий як Кароліна. Даний документ складався з двох частин. Перша – була присвячена кримінальному процесу; друга – нормам кримінального права.

Слід додати, що окремі норми Кароліни у першій її частині були присвячені виключно свідкові. Зокрема, в статті 11 «Повне показання» зазначено, що кримінальне провадження має бути завершено відповідним винесенням вироку, якщо на підозрюваного вкажуть щонайменше двоє свідків, які заслуговують на довіру. Водночас у ч. 2 зазначеної статті вказано: «Свідків, яких викриють у тому, що вони шляхом надання неправдивих показань підвели або намагалися підвести невинного під кримінальне покарання, повинні бути піддані тому покаранню, яке вони хотіли, або могли накласти своїми показаннями на невинного»¹³.

Разом з тим в Європі на той час все більшої популярності почала набувати практика збереження в таємниці матеріалів досудового розслідування та кримінального судочинства. Лише в цивільних справах сторонам, як і раніше повідомлялися показання свідків, натомість в кримінальних – почали оголошувати лише імена без розкриття основного змісту наданих слідству показів.

¹³ Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ : Центр учбової літератури, 2008. С. 223.